

Stationsbyens samfund

Folk og foreninger i Grindsted 1880 - 1940

Eriksen, Sidsel

Publication date:
1996

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Document license:
[Ikke-specificeret](#)

Citation for published version (APA):
Eriksen, S. (1996). *Stationsbyens samfund: Folk og foreninger i Grindsted 1880 - 1940*. (1 udg.) Grindsted Vorbasse Museum og Den jyske Sparekasse.

Sidsel Eriksen

Stationsbyens samfund

Folk og foreninger i Grindsted 1880-1940

Del I Indledning

1. Kapitel

Med amerikansk fart

»For en Landsby er der et Roderi og en Bevægelse uden lige. Penge tjenes og formåles. Invasionen er saa stærk, at de Fremmede præger Gadelivet baade i Arbejds- og Fritid. Ingen officielle Veje fører til de større Arbejdspladser, ikke engang til den foreløbige Banegaard; man færdes overalt, men det gaar. Intet synes færdigt, alt er i sin Vorden«.

Kolding Folkeblad 4. april 1914

Grindsted er en by af tilflyttere. Som notitsen fra *Kolding Folkeblad* viser, gik byudviklingen meget stærkt i forårs-månederne 1914, hvor det første tog til Grindsted blev ført igennem helt fra Vejle. Men udviklingen gik endnu hurtigere i de følgende fem år. Frem mod 1919 blev Grindsted forbundet med den øvrige verden med yderligere fem baner. Grindsted blev dermed én af de centrale byer i Jylland i skæringspunktet mellem diagonalerne Vejle-Varde, Esbjerg-Århus og Herning-Kolding. Landsbyen Grindsted var blevet 'stationsby'.

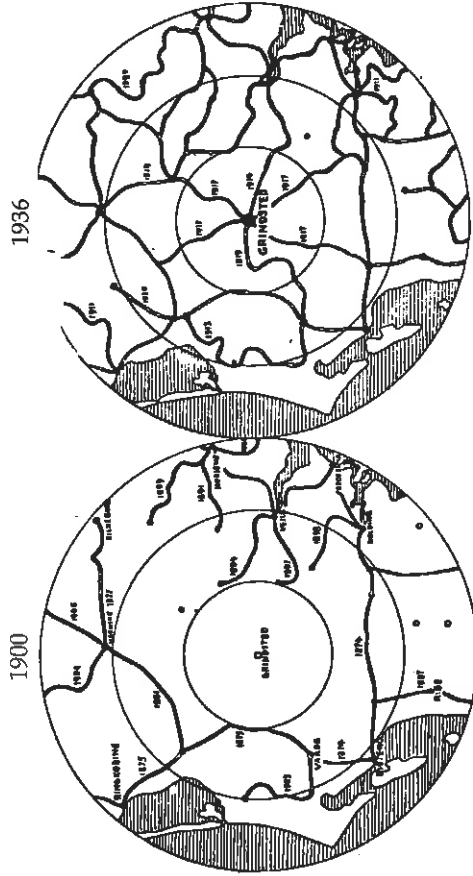
Jernbanernes gennemførelse til Grindsted fik en magnetisk tiltrækning på folk og foretagsomhed. Folk fra nær og fjern slog sig ned i Grindsted sogn for at opbygge en ny tilværelse. Mulighederne var store. Hvor der før kun havde været beskæftigelse at få inden for landbruget og beslægtede erhverv, begyndte handel og omsætning at

blomstre, og selve opbygningen af byen tiltrak bygningshåndværkere og frem for alt en del arbejdsmænd, der senere blev beskæftiget i industrien. En eksplosionsagtig byudvikling var igang i det tidligere så afsides beliggende Grindsted sogn midt i det gamle jyske hedeområde.

Nybygger-byen

Grindsted voksede – og voksede. Efterspørgslen efter huse var så stor, at byggebranchen og ikke mindst grundudstyknungen i byen blev en virkelig guldgrube for dem, der havde jord at udstykke. Heldige var de af borgerne, som tidligt indså de fremtidsmuligheder, der lå i byen, og købte jord i rette tid – hvis de da ikke ejede den allerede.

Det gjorde bl.a. sognefogeden Anders Præstegaard. Hans gård lå belej-

Jernbanerne omkring Grindsted. Den 1. april 1914 var banestrækningen fra Grindsted til Vandøl blevet færdig, 20. maj 1914 blev banen til Veje åbnet for trafik, og Grindsted blev forbundet med det landsdækkende jernbanelnet. I årene indtil 1919 fulgte jernbanelinier i yderligere fem retninger ud fra byen: til Bramminge og Eshjerg (1916), til Brande over Silkeborg til Århus (1917), til Troldhede og Herning (1917), til Vejen og Kolding (1917) og til Varde (1919). Grindsted blev dermed én af de mest centrale byer i Jylland – et midtpunkt for diagonalerne Veje-Varde, Eshjerg-Århus og Herning-Kolding.

ligt i den vestlige ende af landsbyen, og han blev derfor een af de første udstykkere. Så godt gik det i 1913, at han besluttede, at fortjenesten ikke alene skulle komme ham selv til gode. Hvis han kunne få solgt tolv byggegrunde inden for en fastsat frist, skulle betalingen for den trettede gå til lidkøb. Det nåede han, og i februar 1914 – kort før banen til Veje blev åbnet – blev det hele fejret med 130 indbudte gæster på kroen til »Kaffe« og en »Svingom«.¹

De nye Grindsted-borgere handlede frem og tilbage. *Grindsted Dagblad* meddelte en dag i maj 1918, at købmand M.H. Schydt og tømrerhandler S. Nielsen havde solgt fire bygge-

grunde til apoteker Jeppe Skjoldborg Petersen og en anden dag, at samme Schydt og Nielsen nu havde solgt hele syv byggegrunde til skomager Marius Petersen og apoteker Skjoldborg Petersen.²

Men snart gik det hurtigere, efter at byens nye indbyggere for alvor var begyndt at blande sig i udstykningen. *Grindsted Dagblad* noterede i efteråret 1918, at Grindsted var blevet »en lille Børs« og hentydede dermed til den grundspekulation, der lå bag:

»Grosserer H. Schydt og Tømrerhandler S. Nielsen har i to Dage solgt 40 Byggepladser; der har ført med sig, at flere Grun-

de allerede er solgt for 3. Gang. Arkitekt Schjørring tjente paa en Grund 500 Kr. i 24 Timer«.³

Det var udstykkerne selv, der aftegningerne. Snart blev den gamle præstegårds jord til et helt kvartér – hvor det var naturligt, at byens gamle præster: Sommer, Vibe og Hørlyck fik hver sin allé. Byggegrundene blev i reglen solgt som flad mark, men enkelte af borgerne begyndte også at bygge huse helt systematisk. Skomager Marius Petersen gjorde byggeriet til et indbringende bierhverv, og også arkitekt Ejner Schjørring, der var påvirket af Landsforeningen 'Bedre Byggeskik's' rødstens-arkitektur, gjorde husbygning-

gen til sit speciale.⁴ Mange af de første Grindsted-borgere lagde i grund- og boligspekulationen grunden til et lille lokalt imperium i Grindsted.

Byens håndværksskønheder voksede. Tømrerhandler Kr. Præstegaards lille forretning på hjørnet blev større og større, og skomager Marius Petersen blev *skotøjsfabrikant*. Begge byggede de højt midt i byen med prangende facader ud til markedspladsen, der nu blev torv. Dermed markerede de, at de ville noget med byen, og at de var villige til at satse mursten i Grindsted. De havde rent fysisk markeret sig som byens førende bygherrer.

Man lagde mærke til udviklingen af hedebyen over hele landet. Og det

Grindsteds store tomme baneareal ca. 1915-1916 før opførelsen af stationsbygningen. Det ensomt beliggende hus er posthuset

Grindsted, det jydsk Chicago

Da Vaide-Grindsted Banen den 12. April i Overværelse af selveste Generaldirektør Andersen-Alstrup blev åbnet for Trafiken, var dermed en ny direkte Forbindelses-Vej etableret mellem Jyllands Øst- og Vestkyst. Vardes-Grindsted er en Privat-Bane, som fortæller sig i den længst aabnede Grindsted-Vejle-Bane. Men denne Linie skæres i Grindsted af to andre Linier. Trolldheds-Kolding, som er Landets længste Privat-Bane, og Statsbane-Linien Funder-Bramminge, hvor af i Øjeblikket Strækningen fra Funder til Hedebyen Brande endnu er under Anlæg. Jordarbejdet er længst afsluttet, der mangler blot Skinner, som endnu ikke kan faas fra Tyskland.

At det anførte vil det fremgaa, at Grindsted saaledes er blevet et veritabelt jydsk Trafik-Knudepunkt, hvor ikke færre end seks Jernbanelinier mødes. Spadserer man paa en af Banegaardens brede, aabne Perroner paa et Tidspunkt, hvor Togene fra Varde, Vejle, Kolding etc. mødes, faar man Indtryk af en ung og ny By med ubegrænsede Muligheder. Og dette Indtryk bestyrkes, saasnart man fra den kønne, røde Banegaard, opført af Arkitekt Venck, træder ud paa Grindsteds Hovedgaden. Ren Nybygger-By, skudt i Vejret med helt »amerikansk« Fart! Pynkelige, røde Ejendomme paa 1 højest 2 Etager, Butikker med Nytte- og Brugs-Genstande ved Siden af Mode-Udstillinger, et smukt, moderne Apotek, et do. Sygehus, et Hotel med »Foredrags-Sal« (hvor nylig bl.a. Prof. Vilh. Andersen og Finn Henriques har ladet sig høre), en hyggelig gammeldags Kro, et Missions-Hus (Andre Missions Retning siges at have mange Proselytter her!) et moderne Redaktions-Kontor, hvorfra »Vestkysten« eller »Grindsted Dagblad« udgaar — og forøvrigt en Række nette og prunkløse røde Huse. Det er Grindsted! Man bliver i Grunden forbavset, naar man hører, at ca. 1500 Mennesker lever i dette Samfund. En ældre Grindsted-Borger fortalte mig, at Byens Indbyggertal for 20 Aar siden var 100. »Vi kunde alle sammen være med, hvis der var

Gilde eller noget andet« — »Nu kender vi ikke hverandre!« tilføjede han mismodigt. Til at opretholde Orden og Lovlydighed blandt disse 1500 Spæle, findes til daglig Brug 1 — siger og skriver een! — Politibetjent. Ved de aarlige Markeder og andre ekceptionelle Lejligheder udvides Antallet til 2. Men Grindsted skal være et sandt Refærdigheds-Eldorado. Her findes ingen Forbrydere, saa den ene Øvrighedsperson har en forholdsvist let Opgave. For øvrigt hører Byen ind under Kolding Jurisdiktion.

Grindsted er en ny og ung By og samtidig en forholdsvis smuk By. Man har saa let ved at betegne vore danske Stationsbyer som »stilleløse«. Ved Grindsted er der det, at Omegnen, hele Landskabet omkring denne stærkt opblomstrende Hedeby, giver den en egen storladne karakter, Relief om man vil. Man skal gaa op paa den imponerende høje Vinddukt, der øst for Banegaarden fører over det store Banelegeme, og kaste et Blik ud over det jydsk Land, der breder sig til alle Sider som en endeløs Flade, gennem hvilken Skumvejen trækker en snorlige Linie. Eller man skal søge hen til Aaen, der snor sig mellem brune Hede Strækninger.

Over alt i denne Egn af Jylland maa man mindes Dalgas Paa en smuk Mindsten i Nabbøen Brande læses disse Ord under en Porttæt-Medailon at Hedesagens utrættelige Forregangsmand:

Først Bakker brune, bli' i Skove lune,
hans Kongssønd lød, laa Marken sandet,
fra Aa han vanded, og Græs fremskød,
Mens Torven blandet, med Bakkesandet,
os Kornet bød
Nu, Vestervinde, hvis Magt han brød,
syng ham til Munde i Hedens Skød

--- Det klinger næsten som Aakjær'ske Strofer. Ja, Jylland har ved de ny Baner mulig mistet noget af den Poesi, Digterne besang. Men i dens Sted er traadt sund og frejdig Arbejdsglæde, Driftighed, Udsyn, praktisk Forretnings-Blik.

blev nøje refereret i den lokale presse. Ikke fordi man ikke vidste, hvor godt det var fat i Grindsted, men det var al tid rart at blive bekræftet i, at andre havde fået det samme indtryk ude i verden.

» — Spadserer man paa en af Banegaardens aabne, brede Perroner paa et Tidspunkt, hvor Togene fra Varde, Vejle og Kolding etc. mødes, faar man et Indtryk af en ung og ny By med ubegrænsede Muligheder. Og dette Indtryk bestyrkes, saa snart man fra den kønne Banegaard ... træder ud paa Grindsted Hovedgade. En Nybyggerby skudt i Vejret med helt »amerikansk« Fart! Pynkelige, røde Ejendomme paa højst 2

Etager; Butikker med Nytte- og Brugsgenstande ved siden af Modeudstillinger, et smukt, moderne Apotek, et do. Sygehus, et Hotel med »Foredrags-Sale« ... og forøvrigt en Række nette og mageløse Huse. Det er Grindsted.⁵

Butikker, modeudstillinger og mageløse huse, ... og det hele opbygget med amerikansk fart. Beskrivelsen stammer fra maj 1919, blot en måned efter at den sidste jernbane til Varde var åbnet.

Citatet var næsten ordret hentet fra en artikel i ugebladet *Hver 8. Dag* under den malende overskrift: GRINDSTED, DET NYE CHICAGO. Dermed hentydede ugebladet ikke blot til byens

Billedet af Grindsteds tomme hovedgade er optaget i 1908. De ledsagende teksten om Det jydsk Chicago, var bevidst valgt (fotografert) således, at de mest muligt lignede det, samtiden forstod ved en rigtig amerikansk nybyggerby. Journalisten har formentlig lånt billederne af fotograf Hans Lund, Grindsted.

hastige vækst, men også til at anonymiteten allerede var indtruffet blandt de nye byboere. En ældre Grindsted-borger skulle således have udtalt sig til ugebladet, om hvordan det var i Grindsted 'i gamle dage' – blot få år tidligere:

» – Vi kunde alle sammen være med, hvis der var Gilde eller noget andet. Nu kender vi ikke hvoendåre.«

Særlig hæftede ugebladet sig ved, at Grindsted var et sandt »Retfærdighedens Eldorado«. I Grindsted fandtes ingen forbrydere, så byens eneste »Øvrighedsperson« – en betjent, der var udsendt fra Kolding, havde en forholdsvis let opgave.

Tekstens konkluderende bemærkninger tilskrev hele udviklingen af Vestjylland Dalgas' indsats for »Hedesagen«.

Bag ved teksten skimter vi den særlige amerikanske stemning af gå-på-mod, foretagsomhed og optimisme. Og når man tager i betragtning, at det, der gik forud for stationsbyen, var he-deopdyrkning og landindvinding i videste forstand, er parallellen åbenlys. Ligesom i Amerika var der stedse nyt, uopdyrket land og nye muligheder længere vest på, blot man ville tage fat og yde en indsats. Grænsen, 'the frontier' mod det uopdyrkede land var grænsen til friheden og mulighederne.⁶ Jernbanen førte folk derud. Og parallellen blev ikke mindre virkelig af, at de tilreisende land- og byboere selv

tolkede sig ind i og identificerede sig med det amerikanske projekt.

Trods den idylliske beskrivelse af rets-tilstanden i Grindsted var der alligevel en bagside af udviklingen. Bygningen af de store baneanlæg på Grindstedegnen 1913-19 tiltrak en mængde løse arbejdere. Skønt banearbejderne ikke blandede sig i bylivet, kunne deres fysiske tilstedeværelse ikke undgå at vække opmærksomhed – ikke mindst i de borgerlige aviser: det var den udisciplinerede 'pøbel', der var kommet til byen og nu truede de almindelige borgere.

Vi kender således talrige episoder, der formentlig var med til at sætte bybefolkningen helt på den anden ende. Den første, store episode i 1913 blev beskrevet detaljeret i *Midtjyllands Dagblad* 13. august:

»Da nogle berusede jernbanearbejdere i Gaar gik ind paa Kroen og støjede op fordi Kromanden nægtede at skænke for dem, og da de trods gentagne Opfordringer nægtede at gaa, tog han en af Urostitterne under Armen. Herover blev denne opbragt og for paa Kromanden, som fik Bugt med Ham, men alt imedens denne boksede med Fyren, for et Par Stykker til paa ham, saa at Slagter Engebak maatte gøre fælles Sag med Kromanden.«

Urolighederne fortsatte i jernbanernes hele anlægssesid. I maj 1914 stod der et større slag i Grindsted:

»Byen har været i Oprør som aldrig før og

en stor Politistyrke maatte tilkaldes for at bringe Orden til Veje«,

skrev *Kolding Folkeblad*.

Det hele startede med, at byens to politibetjente,⁷ der i øvrigt i 1914 var ansat ekstraordinært pga. jernbanebyggerierne, ville anholde en jernbanearbejder for vold. Det medførte, at ca. 30 af den pågældendes arbejdskammerater samlede sig uden for Privatskolen, og

»under Hujen og Skrigen forsøgte [del] ... at befri ham, idet de trængte sig ind paa Betjentene, der saa trak sig tilbage«,

og da det alligevel lykkedes for de to betjente at anholde nogen, »anfaldt Sværmen under fornyede Spetakler Betjentene og befriede de anholdte Kammerater«. Episoden sluttede med, at der blev tilkaldt assistance fra Kolding. Derefter blev anholdt i alt ti arbejdere, hvorefter de øvrige urostittere forlod byen. Der var i øvrigt i dette tilfælde tale om en gruppe garvede jernbanearbejdere, der netop var blevet forflyttet til Grindsted efter at have medvirket ved anlæggelsen af Give-Herning-banen.⁸

Til erstatning for de rejste arbejdere kom i stedet 150 nye, men det var heller ikke problemfrit. Få dage efter noterede *Kolding Folkeblad* 19. maj 1914:

»Søndag Aften havde een af Arbejderne, Richardt Henningsen, drukket sig fuld og lavede Spetakler ved Afholdstjernet. Kort

efter overfaldt han Landpostbud Mikkelsen, der stod uden for sit Hus, og tildelte ham et Slag«.

Og i løbet af sommeren 1914 blev der konstant rapporteret om nye sammenstød i *Kolding Folkeblad*.⁹ Ofte var der – ifølge aviserne – blandet alkoholind i billedet. Jernbanearbejderne købte og fortærede selv spiritus hos byens handlende, men også i marketenderierne, hvor arbejderne spiste og sov, kunne man tydeligvis både købe og få udskænket spiritus – i hvert fald indtil sommeren 1914, hvor en af marketenderne fik en bøde for at have overtrådt nærings- og beværterloven.¹⁰

Enkelte jernbanearbejdere formåede dog at falde til. Der var bl.a. »Hunde-Rasmus«, som blev omtalt i *Kolding Folkeblad* i juni 1914:

»Han hører sikkert ikke til de farlige, men han kan ikke finde sig i, at Politiet blander sig i, om han arbejder eller ikke, eller tager sig en Kæfert. Naar han er fuld, bruger han en grov Mund, men i ædru Tilstand er han en jovial Størrelse, der har skaffet sig nogen Sympati i Byen paa Grund af den Opofrelse og »Kærlighed«, han viser sin Hund«.¹¹

Mens det ene baneanlæg havde afløst det andet over hele landet siden 1870'erne, var det nu ved at være slut. Jernbanebyggeriet i Grindsted tiltrak folk, der havde været med lige fra starten, og så kom det sig således, at netop i Grindsted var der arbejde at få i de tørvemoser, der var blevet rentable

Ølårkønde jernbanearbejdere på een af bimestrækningerne ved Grindsted. Jernbanearbejderne kom i høj grad til at præge livet i Grindsted i 'Klondike'-fasen mens jernbanebyggeriet stod på 1913-1919, og arbejdet i egnens tørvemoser pga. verdenskrigen var mest intensiv.

med baneanlæggene og med brændselsmanglen under og efter den første verdenskrig. Mange af de tidligere jernbanearbejdere 'forblev simpelthen på egnen, men der kom også nye til. Et par avisnotiser fra *Grindsted Venstreblad* i foråret 1918 giver et glimrende billede af situationen:

» ... her i Grindsted kommer der ikke et eneste Tog i disse Dage uden at der er en Masse Arbejdere med, idet man let kan kende disse Folk; enten har de en stor Pakke eller Vadsæk, og spørger man dem om, hvor de agter sig hen, lyder Svaret: Rishøj Mosebrug, Fugdal, Utrup Mose og saa

fremdeles. I de sidste to Dage er der vist nok ankommen flere Hundrede Mand til de forskellige Moser her ved Grindsted«. ¹²

Politiet fik hurtigt problemer med de tørvearbejdere, der ankom i 1918. *Grindsted Venstreblad* konstaterede i alt fald, »at der er mange løse Arbejdere i Byen, og trods de høje Priser paa Sprit, har Arbejderne dog forskaffet sig saa meget, at en Del Generalkæfarter blev Resultatet«. ¹³ Næsten samtidig skrev en anden avis: »I Plantager, Baggaarde, Porte og andre Steder ser man Grupper af Mænd, der snart stilfærdigt, snart højtrøstet nyder deres Drik: Dena-

tureret Sprit blandet med Bajer og andre Ingredienser«. ¹⁴

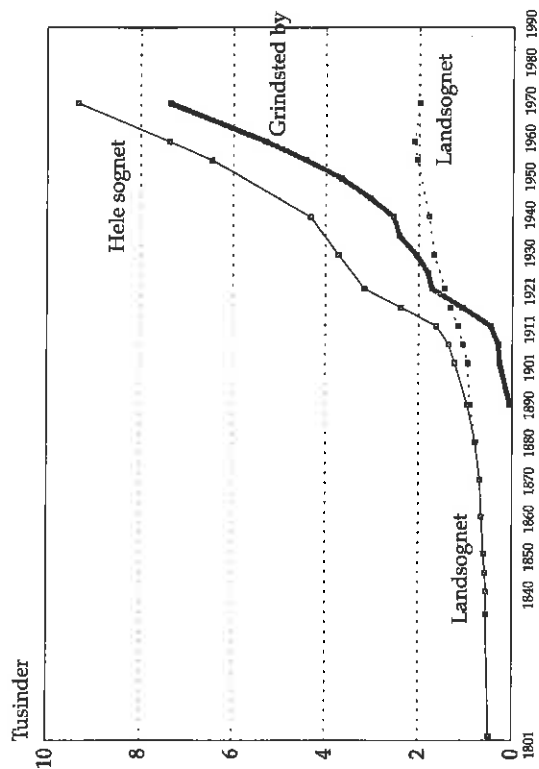
Af befolkningsoversigten kan vi se, at udviklingen i Grindsted så småt begyndte efter århundredskiftet. Størst var tilflytningen netop samtidig med jernbanebyggeriet i århundredets andet årti, hvor immigrationen til Grindsted var så intens, at bybefolkningen blev firedoblet i løbet af få år.

Efterhånden som indbyggertallet voksede, voksede også behovet for

endnu flere byfunktioner: mere handel, boligbyggeri og infrastruktur, og dermed opstod der nye og forbedrede erhvervsmuligheder. Grindsted forandrede karakter. I løbet af få årtier gennemløb Grindsted overgangen fra hede- og landsby til andelslandsby, serviceby, oplandscentrum og industriby.

Byudviklingen i Grindsted skete så meget desto mere dramatisk, netop fordi den skete fra bar bund. Kendt i samtiden var situationen i den amerikanske guldgraverby Klondike,

Grindsted Sogns Befolkning 1800-1970

Mens befolkningsvæksten i Grindsted landsogn længe havde været jævnt stigende med ca. en procent om året, voksede Grindsted by nærmest eksplosivt fra næsten ingen ting omkring århundredskiftet. I perioden 1910 til 1920 var væksten mellem ti og femten procent om året, og allerede i 1917 havde Grindsted by nået det samme befolkningsstal som landsognet. Omkring 1960 var bybefolkningen dobbelt så stor som landbefolkningen. Tallene stammer fra Danmarks Statistik.

der også havde oplevet et befolkningsboom i løbet af en meget kort periode 1897-1899, og som følge deraf var endt i et næsten legendarisk befolkningsmæssigt og organisatorisk kaos.

Parallellen med udviklingen i Amerika var således ikke tilfældig, og den blev påpeget gang på gang i Grindstedets første leveår. Særlig interessant blev parallellen, da den danske journalist Olaf Linck i 1924 kunne påpege, at Grindstedets løsning på kaos også var amerikansk, nemlig at afskaffe alkohol:

*»Forbudsfolk vilde skabe en ren By ud af Grindsted efter ægte Amerikansk Mønster. Der var jo ... noget Amerikansk over selve Byens hurtige Vækst, og nu skulde man dog vise hele Landet, at Tørlægge af en saadan opblomstrende By var det eneste saliggørende«.*¹⁵

Spørgsmålet, om hvorfor Grindsted kom til at ligne Amerika også på dette punkt, er interessant. Var Grindsted blevet et lille Amerika, fordi Grindsted gennemgik en tilsvarende hurtig vækst og ekspansion i et uopdyrket område, eller skyldes parallellen, at man havde skævet over Atlanten og derved tolket mulighederne og problemerne ens?

Så sent som i 1941 omtalte den lokale korrespondent ved *Kolding Socialdemokrat*, at *Svenska Dagbladet* ganske enkelt havde beskrevet Grindsted som en bemærkelsesværdig »prærieby«.¹⁶ Den særlige udvikling i Grindsted var kendt viden om.

Hvad var det egentlig, der skete i Grindsted, og var udviklingen i Grindsted et enestående eksempel?

2. Kapitel Stationsbyen

»Men selv om alle de anførte Oplysninger er rigtige, saa faar man alligevel ikke den dybere eller den indre Forklaring paa en Bys Tilblivelse og Vækst gennem de ydre Omsændigheder. Disse registrerer jo i Virkeligheden blot det, der er sket, men hvorfor kan de kun give mangelfuld Besked om. Derpaa maa de Mennesker, der har oplevet Udviklingsprocessens Aarsagsforbindelser, give den psykologiske Forklaring, saarvist som en saadan levende Organisme, som en Bydannelse er, kun bliver til i Kraft af Menneskeinitiativ og Menneskevilje i Forbindelse med det Sammenhold og Sammenspil, uden hvilket alt andet er spildte Kræfter«.

Søren Vasegaard, i *Lyllandsposten*. 19/6 1931 om Brædstrup

Historien om stationsbyen Grindsted handler om den samfundsforandring, der forvandlede Danmark fra et landbosamfund med afgrænsede købstadsenklaver til et moderne industrisamfund med en betydelig byudvikling.¹ Det er interessant, fordi det er en almindelig opfattelse, at byen fundamentalt ændrede vilkårene for menneskelivet. Forståelsen af den udvikling, der skabte det moderne sekulariserede, demokratiske og industrialiserede samfund, må i høj grad knyttes til byudviklingen.

Byudviklingen foregik ganske vist mest i hovedstaden og i de gamle købstæder, men efter at købstædernes monopol på handel og håndværk var

brudt med næringsfrihedsloven af 1857, blev der pludselig mulighed for en helt ny byudvikling på landet.² Grindsted var blot een blandt de talrige 'stationsbyer', der voksede frem i takt med jernbanens udbredelse over hele landet.³

Stationsbyernes fremvækst bidrog i høj grad til erhvervs- og befolkningsudviklingen i de tidligere bytomme landområder,⁴ og formentlig derfor er de blevet opfattet som et mellemstadium mellem købstæderne og landdistrikterne⁵ af stor betydning for opblødningen af Danmarks traditionelle skarpe opdeling mellem by og land.⁶ Spørgsmålet er dog, om 'mellemstation' er en dækkende betegnelse for

stationsbyerne. Som det ikke mindst fremgik af eksemplet Grindsted tyder meget på, at det, der foregik i stationsbyerne, snarere må betragtes som en social omvæltning sammenlignelig med det, der foregik i Amerika.

Allerede i samtiden blev det gang på gang slået fast, at det, der foregik i stationsbyerne, var en ny og vigtig udvikling i det moderne samfund. I 1930'erne bragte *Jyllands Posten* en længere artikelserie af journalisten Søren Vasegaard over emnet »Nye jydsk Bydannelser« – en serie, som kørte delvis parallelt i bladet *Sund Sans*. *Mod Tvangsstyre – For personlig Frihed*. Artiklerne gav indtryk af, at stationsbyer var et tema med få variationer, og at man blot ved at udskifte enkelte egennavne kunne genkende en hvilken som helst stationsby efter devisen: »hver by har sin jernbane og hvert sogn sine afholdsfolk«.

Og lighedstrækkene var åbenbare: befolkningstilvæksten, det på en gang kaotiske og ambitiøse stationsbyggeri, foretagsomheden, entreprenørerne, mejerierne, den religiøse mangfoldighed, det rige foreningsliv med borger- og håndværkerforeninger i spidsen. Arkitektonisk blev stationsbyerne kendte for deres særlig ambitiøse byggestil, der absolut tålte sammenligning med det, man finder i købstæderne og i hovedstaden. Og så fremhævede Søren Vasegaard i sine beskrivelser ikke mindst stationsbyernes vartegn: de tørlagte hoteller.⁷ Grindsted hørte af en eller anden grund med

blandt de særligt velbeskrevne stationsbyer, og ikke mindst afholdsspørgsmålet i byen blev gentagne gange underkastet en grundig behandling – især i perioden fra 1924 til 1934 var det diskussionsemne.⁸

Det kan naturligvis ikke afvises, at ligheden mellem stationsbyerne ganske enkelt skyldtes, at Søren Vasegaard skrev artiklerne over samme læst. Han var i perioden sammen med flere andre journalister ansat af Landsforeningen Den personlige Friheds Værn, der var finansieret af spritfabrikkerne. Foreningen havde særlige interesser i at sætte netop stationsbyernes tørlagte hoteller på dagsordenen, og i at markedsføre parallellen mellem udviklingen i de danske stationsbyer og det problematiske amerikanske alkoholforbud. Med eller uden bagtanker har det dog ikke mindst været netop disse artikler, der – med rette – satte stationsbyfænomenet på dagsordenen i samtiden og i eftertiden.

Vi kan dog ikke komme udenom, at fremvæksten af stationsbyerne var en ny og anderledes byudvikling – en ny bystruktur med sine helt egne karakteristika, som må tilskrives en række strukturelle lighedstræk: Byerne var opstået i et afgrænset tidsrum, havde en ensartet social- og erhvervsstruktur, var præget af de samme strømninger i tiden og gennemløb det samme ekspløsiønsagtige udviklingsforløb som resulterede i, at en særdeles forskelligartet befolkning pludselig blev samlet på ét sted.

Grindsted by og Borgergade i opbygningsfasen ca. 1918. Ligheden mellem stationsbyerne var meget stor. Vi kan allerede begynde at skimte den såkaldte stationsbyarkitektur karakteriseret ved blandingen af billigt byggeri med papplage og solide rødstenshuse med tegltage.

Stationsbyudviklingen foregik i tæt kontakt med det omgivende landområde, og meget tyder derfor på, at den i langt højere grad end de gamle købstæder var præget heraf. Ikke blot kom en del af stationsbyernes indbyggere fra oplandet, men den egentlige baggrund for stationsbyudviklingen var unægtelig, at landbruget var i kraftig udvikling i perioden og derfor efterspurgte handel, transport- og servicevirksomheder.⁹ Og landbrugets nye forarbejdningsvirksomheder – først og fremmest de nye andelsvirksomheder – bidrog naturligvis også til selve bydannelsen.

Det, der frem for alt kendetegnede stationsbyerne, var, at de blev administreret sammen med det landsogn, som stationsbyen var udviklet i. I modsætning til købstæderne, der fra gammel tid havde været afgrænsede byområder med en særlig købstadsforfatning og et selvstændigt bystyre,¹⁰ var det anderledes med stationsbyerne. Der gjaldt ingen særlig lovgivning for byudviklingen på landet. Stationsbyerne var underlagt landkommunalloven af 1867, som ikke tog hensyn til de særlige forvaltningsmæssige og erhvervsmæssige forhold – og for den sags skyld akutte investeringsbehov i

infrastruktur, som stationsbyudviklingen affødte.¹¹

De mange stationsbyer, der opblomstrede langs jernbanenettet uden for de gamle købstæders interessesfærer, blev knudepunkter, hvor udviklingen af det moderne samfund blev mest intensiv. Stationsbyerne må på én gang opfattes som et *socialt laboratorium*, der kan vise, hvordan bysamfund organiseres fra næsten bar bund,¹² og som en *fortætning* af det moderne projekt, der kan belyse mødet eller sammenstødet mellem land og by. Der er al mulig grund til at undersøge, *hvad det var, der skete i stationsbyerne, og hvordan det lykkedes at organisere de nye bysamfund.*

Eksemplet Grindsted

Historien om stationsbyen kan fortæles på flere måder. Inden for Forskningsrådets bredt anlagte Stationsbyprojekt valgte man i begyndelsen af 1980'erne at gennemføre flere tematiske og tværgående undersøgelser af stationsbyernes karakteristika. For at gøre undersøgelserne så dækkende som muligt, valgte man at basere hver af undersøgelserne på en bred vifte af stationsbyer – ikke nødvendigvis de samme. Det nye var, at undersøgelserne ikke blot skulle omfatte 'de målelige' forhold som stationsbyernes befolkningsudvikling og den økonomiske udvikling, men også de religiøse bevægelser i stationsbyerne, foreningslivet, stationsbylivsformer og arkitek-

turen – dvs. de forhold, som »i den almindelige bevidsthed hører med til stationsbybegrebet«.¹³ Stationsbyernes særlige politiske og sociale forhold lod man helt ligge.

Allerede ved projektets start blev det dog – med rette – påpeget, at projektet let kunne gå i den oplagte fælde, at de enkelte fagområder kun vanskeligt vil le gå op i en højere enhed,¹⁴ at man med andre ord mere ville få et indtryk af, *hvad* der skete i gennemsnitsstationsbyerne, men ikke af *hvordan* stationsbyens forskellige karakteristiske elementer hang sammen, *hvordan* stationsbyerne blev det, de blev.

Og det er netop sammenhængene inden for de enkelte stationsbyer, der er interessante, hvis man skal karakterisere den nye byudvikling nærmere. Men hvis stationsbyerne ligner hinanden så meget, må man også kunne nøjes med at studere en enkelt by ud fra devisen: – »If you have seen one, you have seen them all«!¹⁵

Vi kan med andre ord undersøge, hvad det var for forhold i Grindsted, der betød, at Grindsted kom til at ligne – eller for den sags skyld kom til at adskille sig fra – de andre stationsbyer. Med dette konkrete studie i stationsbyen Grindsted er det altså hensigten, som det er formuleret af historikeren Eva Österberg: »At kritisere og uddybe generelt formulerede kendsgerninger« og konklusioner¹⁶ – om stationsbyen.

Dér, hvor Grindsteds udvikling er i overensstemmelse med det, der gælder for resten af landet, ved vi, at

Grindsted-studiet vil være en uddybelse af det almene. Dér hvor Grindsted er anderledes, må der gøre sig specifikke og derfor interessante forhold gældende. Men karakteren af disse specifikke forhold kan selvfølgelig belyse variationsbredden i stationsbyernes udviklingsmuligheder. De giver indblik i, hvilke forhold, der kan bestemme og forandre byudviklingen.

Ved sammenligning med andre stationsbyer er det eksempelvis muligt, at man kan tale om en særlig vestjysk stationsby,¹⁷ som foreslået af Kim Clausen og Peter Dragsbo, præget af en særlig pionerånd i det vestjyske område og forskellig fra stationsbyer i resten af landet.

Selvom Grindsted som stationsby kom sent med i forhold til de øvrige stationsbyer, er Grindsted alligevel på grund af sin isolerede beliggenhed i det helt bytomme Midtjylland ofte blevet karakteriseret som een af de mere idealtypiske stationsbyer – behageligt langt væk fra andre stationsbyer og fra købstædernes påvirkning. Kulturgeografen Aage Aagesen kalder ligefrem Grindsted for »en af vore nyeste og mest typiske Stationsbyer«.¹⁸

Et Grindsted-studie åbner både op for en isoleret fortælling om *Grindsteds* udvikling, men også for et studie af de konkrete sammenhænge, der skabte stationsbyerne.

Men netop det, »at få sammenhængen frem, er nok det vanskeligste for den,

der driver byhistorisk forskning«,¹⁹ må man alligevel konstatere med byhistorikeren Henrik Fangel. Det kan naturligvis enten være, fordi sammenhængen er vanskelig at opdage, eller simpelthen fordi byer ikke hænger sammen. Hvorvidt kan man overhovedet med de sammensatte stationsbyer tale om *bysamfund*?

Ville det ikke være lige så nærliggende at tale om, at bylivet svarer til summen af biografier over de mennesker, der bor i byen, eller for den sags skyld at bylivet udgøres af mange små 'samfund' samlet på ét sted: familier, institutioner, foreninger etc., som ikke nødvendigvis har noget med hinanden at gøre – og måske heller ikke ønsker at have det?

Alligevel er det ikke blot summen af enkeltdele, samlet på et lille område, der udgør et *bysamfund*, men ikke mindst relationerne mellem enkeltdele. Formålet med dette byhistoriske studie må være at belyse karakteren og udstækningen af den gensidige påvirkning og afhængighed mellem byens mange enkeltdele. Helheden – *bysamfundet* – må være mere og andet end summen af delene. Hvort bestod den påvirkning som byen udgjorde? På hvilke 'arenaer' mødtes de mange små 'samfund' og enkeltindivider? Hvad betød det eksempelvis:

– at Grindsted by og sogn var et *administrativt fællesskab*, hvor man gennem fælles demokratisk valgte forsamlinger og myndigheder admini-

strerede hverandre. Stationsbyen Grindsted blev således administreret sammen med både det omliggende Grindsted sogn – og indtil 1921 også nabosognet Grene. Med disse landsogne måtte stationsbyen dele fælles skatteligning, socialvæsen, kirke og skole og fælles skolekommission, menighedsråd, sogneråd, fattig- og hjælpekasse. Hver af kasserne havde sin lokalt valgte bestyrelse. Det betød, at beslutninger vedrørende byen blev taget af byens borgere og landbefolkningen i forening.

– at Grindsted og Grindsted-Grene landsogne blev et *økonomisk fællesskab*, hvor borgere og bønder havde fælles økonomiske interesser mht. handel, håndværk, infrastruktur, etc. By og land var afhængige af hverandre i en række dagligdags sammenhænge: i forholdet kunde – handlen- de, arbejder – arbejdsgiver eller borger – skatteyder.

– at Grindsted og det omliggende landområde udgjorde en tæt *fysisk ramme* om den enkeltes liv. Kontakt med andre byer skete naturligt via banen, men i det daglige var borgere og bønder afhængige af hverandres selskab. Man mødtes i kirke og skole, bevaertning og forsamlingslokale, på gader og veje. Man omgikkes som naboer og arbejdskammerater. Man forholdt sig til det, der skete i byen, politisk, socialt, kulturelt og økonomisk. Man var tvungen til at se på og tage stilling til hverandres

huse, klædedragt, interesser og adfærd.

– at stationsbyen var rammen om en række fælles *begivenheder*. Man var hverandres skæbne. Man læste de samme aviser og fik hele tiden information om hverandre. Man var der til til stadighed genstand for hverandres vurderinger. På denne måde fik stationsbyborgerne og det omgivende landområde også en *fælles historie*.

Bybefolkningen mødtes på disse 'arenaer'. Men hvad der faktisk skete dér, kan tolkes på mange måder.

Tolkninger

Der findes en række generelt formulerede tolkninger, som fra forskellige vinkler kan belyse, hvad det var, der skete i stationsbyerne.

Ofte ses industrialiseringens byer sammenlignet med en *smeltedigel*, hvor folk af vidt forskellig herkomst gennem den gensidige påvirkning og nærhed smelter sammen og tilpasser sig de andres måder at leve på gennem en *assimilation*.²⁰

Analogien stammer – ikke overraskende – fra Amerika, hvor billedet er blevet anvendt til at beskrive sammenmeltingen af de multi-etniske og sammenbragte immigranter til ét amerikansk folk, karakteriseret ved foretagsomhed, entusiasme og samdrægtighed i opbygningen af nationen.²¹ Anvendt på stationsbyerne skulle re-

sultatet være, at stationsbyernes nye indbyggere smeltede sammen og blev én homogen gruppe med fælles identitet, levevis og fælles interesser i bysamfundets udvikling.

Noget er der sikkert om det. Allerede i forrige kapitel fremgik det således, at stoltheden over Grindsteds vækst – i alt fald i følge den lokale dagspresse – var noget hele byen og egnen kunne være fælles om. Alligevel er idéen om smeltediglen næppe en dækkende beskrivelse af det, der skete i stationsbyerne i første omgang.

Andre tolkninger peger da også på udviklingen af byer som en meget kompliceret proces, styret af varierende modsætningsforhold:

Frem for alt ses fremvæksten af *klassesamfundet* ofte knyttet til byudviklingen som en næsten automatisk proces. Ligesom i købstæderne er naturligvis befolkningens økonomi eller erhverv af betydning for den enkeltes tilværelse i stationsbyen. Det er ikke ligegyldigt, hvor meget man tjener – eller betaler i skat, men det er alligevel klart, at begreber som overklasse, middelklasse og underklasse langt fra er dækkende for stationsbyernes modsætningsforhold. Man skal ikke have opholdt sig i stationsbyen særlig længe for at opdage, at klasse og socialt lag går på tværs af stationsbyens skillelinier.²²

Etnologer har i stedet fokuseret på de *kulturelle* modsætninger, som fulgte med byudviklingen, dvs. fremvæksten af henholdsvis en borgerkultur og en

arbejderkultur set i forhold til en oprindelig landbokultur.²³ Etnologen Bjarne Stoklund betragter eksempelvis stationsbyerne (og stationsbyborger-skabet) som »forposter i den kulturelle urbaniseringsproces«, der udbreder den borgerlige – eller den urbane – kultur til stadig større dele af befolkningen. Han anskuer dermed stationsbyudviklingen som en 'civiliseringsproces', med centrum i de gamle købstæder og hovedstaden, hvor stationsbyerne udgør et mellemstadium i den *borgerlige kulturs* fremtrængen på landet.²⁴ Formuleringen er interessant fordi mange af stationsbyborgerne oprindeligt kom fra landet. Derfor blev stationsbyernes by-kultur tillært gennem en *acculturation*, dvs. at én gruppe mennesker bevidst eller ubevidst tilgæner sig en anden gruppes måde at leve på.²⁵ Fordi de (vil) identificere(r) sig med denne gruppes livsstil og væremåde. Et udtryk for denne *acculturation* er stationsbyborgernes ret konsekvente – næsten overkonsekvente – efterligning af livet i købstæderne.

Men det var ikke kun den såkaldte borgerlige kultur, der blev udbredt fra købstæderne – også mindre 'borgerlige' by-kulturer udsprang af byerne, som f.eks. den såkaldte *arbejderkultur*, der også havde sin rod i købstæderne og hovedstaden.

Og borger- og arbejderkulturen støttede i stationsbyen sammen med *landkulturen*. Nogle af de værdinormer, organisations- og omgangsformer, der var udviklet i det danske landbosam-

Billedet af Grindsteds apotek er fra 1912. Det var apoteker Jeppe Skjoldborg Petersen, der allerede i 1908 lod opføre Grindsteds prangende apotek i den senere Borgergade, som Grindsteds dengang dyreste bygning. I 1908 – efter vedtagelsen af de store baneplaner – var der altså allerede grund til at tro på udviklingsmulighederne på stedet i tiden frem over.

fund, levede med andre ord videre i stationsbyerne. Eksempelvis tyder meget på, at familien, slægten og naboerne ligesom på landet²⁶ spillede en stor rolle som små enheder eller netværk i stationsbyen. Stationsbyerne var med andre ord afhængige af den landkultur, som allerede fandtes i de landsogne, hvor byerne etablerede sig.

Begrebet *livsform*, er udviklet af etnologen Thomas Højrup som et forsøg

på at forene og præcisere kultur- og klassebegrebet, bl.a. for bedre at kunne forklare de nye modsætninger, der udvikledes i stationsbyerne.

Livsformen refererer til den måde, man indretter sin tilværelse på i dagligdagen. Thomas Højrup opererer med tre livsformer: den *rustale livsform* – kendetegnet ved familievirksomhed, naturalieøkonomi og ringe adskillelse mellem arbejde og fritid dvs. tæt op ad

den måde, tilværelsen sædvanligvis er indrettet på på landet, *lønarbejderlivsformen*, hvor arbejdet er afmålt og en pligt, adskilt fra fritiden hvor det egentlige liv leves, og den *karriereorienterede livsform*, med vægt på individuel uddannelse, karriere og foretagsomhed, dvs. værdier som vel kendetegner den moderne forretningsdrivendes eller akademikerens tilværelse.

Ifølge Højrup er der altså en sammenhæng mellem erhverv og livsform, men centralt i livsformsbegrebet er det, at den enkelte forsøger at fastholde sin oprindelige livsform på trods af, at de livsbetingelser, der var baggrunden for livsformen, forandres f.eks. med tilflytning til en stationsby.

De konflikter, der opstår i stationsbyerne, vil Thomas Højrup tolke som livsformssammenstød, hvor forskellige befolkningsgrupper arbejder for at reproducere eller videreføre den måde at leve på, de selv førte med sig til stationsbyen. Problemet er dog, at livsformsbegrebet bliver bedre egnet til at forklare det statiske: hvorfor befolkningsgrupper modsætter sig forandring – end til at forklare det dynamiske: hvordan byen påvirker og forandrer den enkeltes måde at leve på.²⁷

Næppe overraskende har spørgsmålet om hvad der sker, når mange forskellige mennesker pludselig bosætter sig inden for samme afgrænsede område, optaget amerikanske sociologer. Forskellige vinkler af denne debat skal spore os ind på forståelsen af det nye, der skete i stationsbyerne. Hvilken ty-

pe samfundsorganisation kommer der ud af det?

På baggrund af indledningens beskrivelse af Grindsted er det nærliggende at forestille sig, at stationsbyernes udvikling medførte en form for *socialt kaos* fremmet af den høje befolkningsmobilitet: af tilreisende håndværkere og prøvede jernbanearbejdere, af fliffige forretningsfolk og lykkekjægere og af blåøjede bønder-karle. Hvorfor var det eksempelvis nødvendigt at tørlægge (eller i hvert fald forsøge at tørlægge) hoteller og bekvæmninger i stationsbyerne. Og bedre blev det formentlig ikke af, at en del af de tilreisende byboere havde en svækket kontakt til tidligere netværk.

Frem for alt har den amerikanske sociolog Louis Wirth hævdet, at byen og særligt de hurtigt voksende byer – skaber anonymitet. I byen bliver man lettere – modsat landet – en rolle: en arbejder, en købmand, en konduktør etc. Byboen er hver dag involveret i mange forskellige aktiviteter med en bred vifte af personer. Flertallet af møder mellem byboer er flygtige og tilfældige og har et andet formål end selve mødet, dvs. at være tilfredsstillende i sig selv. Eftersom byboerne er mere mobile end landbefolkningen, bliver båndene mellem dem også svagere.²⁸

Andre hævder i modsætning hertil, at byen tværtimod skaber nye sammenhænge – eller subkulturer – snarere end anonyme masser. Det er meget lettere at finde andre med samme baggrund og interesser i byen end på lan-

det, og man må skelne mellem 'det offentlige møde' med fremmede og 'den private verden' af naboer, familie, venner og arbejdskammerater. Det kan måske være vanskeligt at træffe andre, når man kommer til byen første gang. Og man kan også opdage at den nærhed, som findes i en mindre by, mere handler om artighed end om nærhed – det kan tage mange år, før man bliver accepteret som 'en af dem'.²⁹ Men når man først er accepteret, opstår hurtigt nye sociale kontakter. Bysamfundene skulle således åbne op for forskelligheden blandt sine indbyggere og skabe helt nye kombinationer.

På det seneste er smeltedigtanken blevet grundigt revideret i amerikansk samfundsforskning. Ideen om smeltedigten skulle nok i virkeligheden dække over, at den markante ophobning af forskellige mennesker i Amerika snarere medførte en skærpelse af kontrasterne i landet. Frem for at forsøge på at blive ens, søgte de forskellige befolkningsgrupper i stedet at fastholde – eller etablere – en egen identitet og et ståsted i distance til andre? Dvs. at vi i stedet for en 'smeltedigel', får et stærkt gruppeopdelt og markeret samfund – et *segregeret* samfund, hvor opdelingskriterierne ikke var givet på forhånd, men hvor klasse, kultur, ideologi, livsstil, religion og etnicitet i varierende omfang var bestemmende for gruppedannelsen.³⁰

Hvert af de nævnte tolkningsmønstre er utvivlsomt relevante, men jeg vil

hævde, at de alligevel hver især er utilstrækkelige til at forklare kompleksiteten i stationsbyens organisering. Spørgsmålet om hvor stor betydning man konkret kan tillægge begreber som socialt lag eller klasse i stationsbyerne, eller hvorvidt f.eks. livsform, kultur eller religion blev udslagsgivende for den måde, man opdelte sig på, kan ikke besvares enkelt. Kan man forestille sig, at byboerne grupperede sig efter mere uforudsigelige kriterier som: status, livsstil, klike, klan eller bare interessefællesskab?

Med historikeren Niels Thomsen må man konstatere, at der er behov for yderligere forskning i politisk – og man kunne tilføje kulturel – socialisering, mobilisering og holdningsdannelse i byerne. Han mener dog, at »tilbunds kan udforskningsopgaven kun løses ved ... undersøgelser på individ- og smågruppeniveau«.³¹

Det må være et udgangspunkt, at måden tilflytterne vælger at opdele sig på og karakteren af tilflytternes gruppedannelser, siger en del om hvilke sammenhænge og modsætningsforhold, der er/bliver vigtige for stationsbyborgeren. For at forstå hvad der sker i stationsbyerne, skal vi derfor i den bog se nærmere på den måde, bybefolkningen *selv* grupperede og organiserede sig på – i stationsbyens foreninger.

I tilslutning til den amerikanske sociolog Charles Tilly kunne man påpege, at foreningsdannelser mobiliserer ressourcer i befolkningen i definerin-

Billedet af det første togs ankomst til Grindsted 1. april 1914 er blevet meget centralt i stationsbyens historie. Setvorn der allerede da var en stærk bymæssig bebyggelse på stedet, er billedet alligevel taget med det meget åbne og tomme landskab som baggrund – måske for at understrege at intet var givet på forhånd, men alt var i sin vorden, og at selve 'stationsbyen' først blev virkeliggjort med togets ankomst.

gen af en ny samfundsordning. Tilly arbejder med en dynamisk konfliktmodel, hvor mobilisering af nye grupper for en sag automatisk fører til modmobilisering af de etablerede, strid om magten og forvandling af individuelle ressourcer til nye gruppemål under processen.³²

Det skal således være en hypotese, at studiet af det der sker i stationsbyens foreninger er en nøgle til forståelsen af de forandringer, som fulgte med byudviklingen – såvel opbygningen og organiseringen af stationsbyen som den enkeltes virke og position i byen.

Det foreningsstyrede samfund

Tilflytningen til en stationsby må betragtes som et brud, eller det man kunne kalde en gennemgribende fysisk, social og kulturel begivenhed for den enkelte:

Fysisk, fordi tilflytteren oftest bliver adskilt fra sit tidligere netværk.

Social, fordi individet ofte ændrer rolle, klasse og status ved tilflytningen til byen. Håndværkervenden bliver selvstændig, bondedrengen bliver arbejder eller købmand etc.

Kulturel, fordi tilflytteren befinder sig i

en ny kulturel sammenhæng. Hvis tilflytteren har tilhørt een gruppe et sted, men ikke har kunnet forlade den, er bylivet er en oplagt mulighed for at foretage ideologiske spring.

Samtidig var stationsbyen på en gang præget af både mangler og muligheder:

- mangler fordi invasionen af folk var så intens, at de gamle strukturer ikke slog til. Der var et akut behov for at skabe nye faciliteter og nye sammenhænge.
- muligheder fordi den enkelte som en følge deraf i vid udstrækning selv kunne skabe rammerne for sin tilværelse.

Foreningerne var et fleksibelt instrument til 'ad hoc' at organisere stationsbyen. Så stor betydning fik foreningsdannelserne for livet i byen, at man må kalde stationsbyen for *et foreningsstyret samfund*.

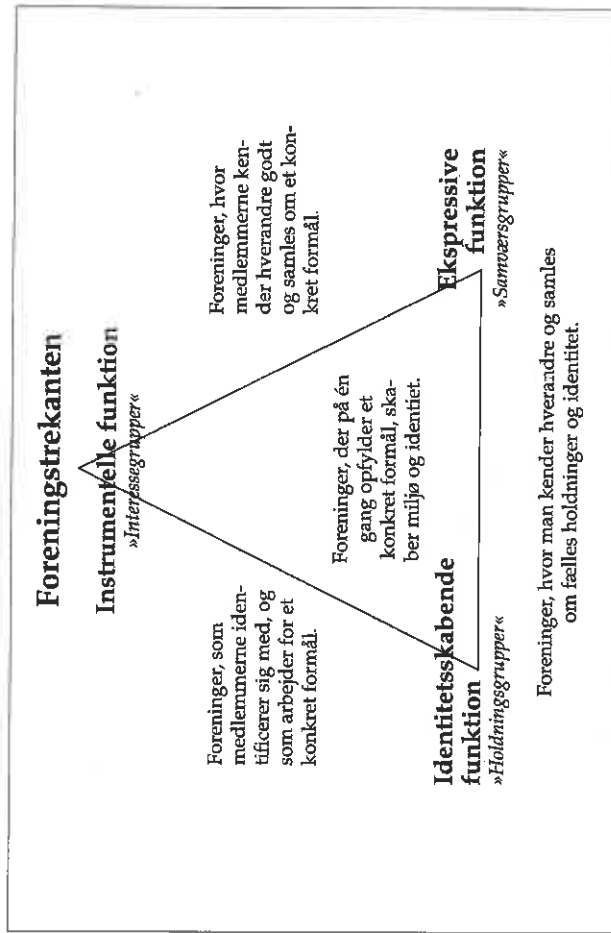
For at forstå foreningernes konkrete virke og betydning i stationsbyen, skal det først klargøres, hvad en forening egentlig er. For foreninger er mange ting, og de virker på mange måder. Vi må operere med et ret bredt foreningsbegreb.

Foreninger er først og fremmest formaliserede gruppedannelser, der knytter forskellige, til tider overlappende funktioner til sig. Spørgsmålet er, om man kan skelne skarpt mellem en selvkabelig forening, en politisk forening, en religiøs forening eller eksempelvis en idrætsforening?

Normalt skelner man mellem *instrumentelle* og *ekspressive* foreninger,³³ hvor den *instrumentelle* forening er den konkret målrettede sammenslutning med henblik på at udføre en bestemt opgave eller at øve indflydelse for at opnå dette eller hint som f.eks. oprettelsen af et vandværk, et bibliotek, varetage håndværkerinteresser etc. Instrumentelle foreninger forekommer umiddelbart vigtige for byens konkrete udvikling og vækst. Man kunne kalde de den instrumentelle forening for en interessegruppe.

I den *ekspressive* forening er fællesskabet og samværet mellem byboerne det centrale, som det eksempelvis er tilfældet i en religiøs forening eller blot en ren selskabelig forening. Det var således især i de *ekspressive* foreninger, at der blev skabt nye alliancer, sympatier og personlige bånd mellem de nye byboere.³⁴ Den ekspressive forening kunne også kaldes for en samværsgruppe.

Ofte viser det sig, at samme forening har både en instrumentel og en ekspressiv side. Dvs. at der eksempelvis omkring den *instrumentelle* virksomhed spontant opstår et fællesskab mellem medlemmerne, - eller omvendt, at en *ekspressiv* forening pludselig begynder at varetage medlemsgruppens økonomiske eller praktiske interesser i bysamfundet. Sådanne instrumentelle foreninger med sammenhængende ekspressive miljøer har en tendens til at blive et helt netværk omkring den enkelte. Foreningen varetager med an-

Foreninger kan groft set opdeles i tre typer, alt efter hvilke funktioner de varetager for medlemsskaren. Den mest almindelige forening er den instrumentelle forening, der arbejder med et konkret formål for øje. Men en forening kan også være ekspressiv, hvor medlemmerne primært kommer for samværets skyld, eller den kan være identitetsskabende, dvs. at foreningens idégrundlag eller holdning er det primære. Somme tider forener samme forening een eller flere af funktionerne på samme tid. Det er årsagen til, at forskellige foreninger 'overlapper' hinandens virksomhed på en ganske uforudsigelig måde.

dre ord en bestemt gruppe menneskers bredere interesser.

Visse foreninger har en tredje relevant funktion som det primære, nemlig det man kunne kalde en *identitetskabende* funktion, dvs. at man med tilslutningen til foreningen primært vil markere identifikation med en bestemt holdning. Det er ikke ligegyldigt hvilken politisk, religiøs eller for den sags skyld afholds- eller idrætsforening, man slutter sig til.³⁵ En forening, der har identiteten som en primær funktion, kunne kaldes for en identitets-

ler holdningsgruppe. Umiddelbart bliver det foreningsmiljø stærkt, der kombinerer de tre funktioner: Interessefællesskabet, gruppeopbygningen og identifikationen med gruppen og gruppens fælles holdninger.

De fleste foreninger har de tre funktioner i større eller mindre grad. Men ofte viser det sig, at de forskellige funktioner kan være opdelt på flere forskellige foreninger med en betydelig medlemsoverlappning. Gennem tilslutning til en sådan forening eller sådanne foreningsmiljøer viser den en-

kelte, at han har valgt at slutte sig til/identificerer sig med en bestemt gruppe, og at han socialt og kulturelt er accepteret af denne.

Når man går ind i en forening, vælger man ikke bare et virkefelt, men også en omgangskreds og en identitet: »Sig mig, hvem du omgås, så skal jeg sige dig, hvem du er«. Ved at tilslutte sig en forening vælger man det miljø eller den sag, man gerne vil identificere sig med og handle ud fra.

Interessant bliver det, når der gennem foreningerne formuleres holdninger og krav, således at man kan sige, at der gennem foreningslivet opstår eller *fastholdes* identiteter. En egentlig borger-, bonde-, arbejderbevægelse skabes eller muliggøres gennem foreningslivet.³⁶ Identitetsskabende foreninger er ofte inspireret udefra, men om de vinder genklang i et givent samfund afhænger i sagens natur af, om der er en medlemsskare, der har brug for dem.

Foreningsdannelser kan dermed både være med til at fastholde stationsbyboerne i deres oprindelige verden, men samtidigt kan den også være et middel til at frigøre stationsbyboerne ved at tilbyde dem et nyt ståsted midt i byens hektiske liv.

Noget kunne tyde på, at mens f.eks. religiøse foreninger i landbosamfundet var religiøst fornyende, kunne de i byen have en konserverende funktion f.eks. ved at søge at fastholde en landlig livsform i bysamfundet. Det kunne ske ved, at en religiøs forening bliver samlingspunkt for en gruppe menne-

sker med fælles instrumentelle/politiske interesser. Mens f.eks. idrætsforeninger og arbejderbevægelsen kunne rykke de nye byboere ind i nye sammenhænge.

Foreningsanalysen og især studiet af rekrutteringen til foreningsmiljøerne bliver derved et vigtigt redskab til forståelsen af ikke blot den *geografiske* og den *sociale*, men også den *kulturelle mobilitet*, som igangsættes med byudviklingen.

For at forstå dynamikken i stationsbysamfundet må vi derfor kigge nærmere på foreningernes dannelse, medlemsrekruttering, virke og livsløb:

FORENINGSDANNELSENE er ofte et umiddelbart resultat af stationsbyernes specielle udvikling og socio-økonomiske sammensætning, som f.eks. dannelse af borger- og håndværkerforeninger. En mere nuanceret betragtning går ud på, at foreninger dannes, hver gang der opstår – og *erkendes* – et problem /et behov /en ny mulighed hos en gruppe mennesker, som samtidig ville gøre en indsats for at gøre noget ved det.

Med foreningsdannelser mobiliseres ressourcer for en sag og ofte sker dette i opposition til tidligere foreningsdannelser. Foreningsdannelser kan således ikke forstås isoleret. De må analyseres i den større ramme, som byen udgør.³⁷ Der er altså ikke nogen automatik i forenings- og gruppedannelsen, men det er igennem foreningerne, at holdninger/interesser bliver til, får volumen

og opretholdes. Foreningsanalysen og især studiet af foreningsdannelserne i stationsbyerne er derfor en vigtig indgang til forståelsen af, hvilke interesser og modsetningsforhold, der bliver relevante, og hvad der egentlig er drivkraften bag den enkelte stationsbys udvikling.

REKRUTTERINGEN til en forening er afhængig af såvel:

- foreningens *instrumentelle* funktion, dvs. at medlemmerne har en fælles interesse i foreningens formål.
- foreningens *ekspressive* funktion, dvs. hvordan foreningen og dens medlemmer virker sammen. Meget tyder på, at foreningers medlemsrekruttering tit sker via engagerede ledere, venner, familienetværk, generationsnetværk, bopælsnetværk, gennem børn på samme alder etc. etc.
- foreningens *identitetsskabende* funktion. Dvs. det sæt af meninger og holdninger, der ligger bag foreningens virke.

Men det interessante er, at tilslutter man sig en forening på grund af een af funktionerne, følger de andre med. Er den instrumentelle side det centrale for foreningstilslutningen, følger foreningens fællesskab og/eller identitetsskabende miljø med. Er det holdningsmæssige det centrale, følger samværssgruppen og interessegruppen med. Og er samværet det centrale, følger interesserne og identiteten med.

Sådanne rekrutteringsmønstre er bl.a. aftegnet i de talrige undersøgelser af udbredelsen af de folkelige og religiøse bevægelser på landet.³⁸ Den enkeltes valg af religiøs bevægelse er ofte om ikke tilfældig, så dog præget af helt andre forhold af både personlig, praktisk, social og psykologisk karakter. Ligesom interessen for en bestemt sag, kunne føre den enkelte ind i en bestemt holdnings- og/eller samværssgruppe.

Tilslutningen til foreninger skete ikke nødvendigvis – men naturligvis ganske ofte – i forhold til den kultur, klasse, livsform eller status den enkelte måtte have. Men man kunne lige så godt sige, at den enkelte *får* et klassetilhørsforhold, livsform eller status og identitet gennem den forening, han tilslutter sig.

VIRKSOMHEDEN i foreninger eller foreningsmiljøer kommer til at fungere som rammer om en bestemt gruppe menneskers virksomhed i bysamfundet, især hvis foreningen eller foreningsmiljøet på een gang forener noget instrumentelt, expressivt eller identitetsskabende.

Man kan tale om *lukkede* foreninger, hvor medlemsoptaget ikke er frit, og hvor pointen i sig selv er det intime samvær for en snæver kreds, eller om *åbne* foreninger, hvor idéen er at få så mange med som muligt for om muligt at bibringe dem nye normer og værdier. De åbne foreninger konkurrerer om medlemmer, mens de lukkede forenin-

ger forsøger at afgrænse sig fra det øvrige bysamfund.

Ofte vil det vise sig, at en forening består både af kerne- og af fjerne medlemmer, således at kernen udgør foreningens kontinuitet og dynamo. Særlig interessant er de foreningsmiljøer, der samles om en – karismatisk – leder-skikkelse. Der tænkes her ikke bare på en religiøs eller politisk lederskikkelse, men på en person med en særlig evne til at engagere og samle folk og aktivitet omkring sig.

Foreningstilhørsforholdet kan markeres med en fane, et emblem eller en nål i jakken, en bestemt måde at hilse på, en fast ugentlig mødeaften etc. For de lukkede foreninger kan sådanne markeringer anvendes for at vise, at man er blandt de udvalgte medlemmer af kredsen. For de åbne identitets-skabende foreninger kan det være for at vise, at man vedkender sig et bestemt synspunkt gennem sit foreningsengagement – og ønsker at gøre andre opmærksom på det. En afholdsnål er et godt eksempel herpå. Men foreningslivet kan også udvikle ubevidste koder blandt medlemmerne. Eksempelvis kan en bestemt borgerlig/landlig klædedragt/byggestil være tegn på, at man opfatter sig selv som hørende til en bestemt gruppe i byen.

Selvom foreningsmiljøer ikke er umiddelbart sammenlignelige, optager de ofte de samme aktiviteter. En aktiv ekspressiv virksomhed er i reglen et tegn på, at foreningen går godt og er i stand til at engagere mange

medlemmer. Derfor vil de åbne foreninger ofte bevidst eller ubevidst konkurrere med hinanden på evnen til at skabe et givtigt foreningsmiljø. Hermed har foreningerne en tendens til at komme til at ligne hinanden. 'Juletræet' det ene sted har formentlig lignet juletræsafslutningen i den anden gruppe.

Hovedindtrykket er, at en stor del af byboerne havde én eller anden form for foreningstilknytning, og at denne tilknytning var en vigtig side af deres engagement i stationsbyens samfundsliv. Men en del borgere var selvfølgelig med i betydelig flere foreninger.

FORENINGS-LIVSLØBET udvikles ofte i bølger startende med entusiasme og et højt aktivitetsniveau afløst af stagnation. Ofte vil det vise sig, at de medlemmer, som har stiftet foreningen også sidder i (på) foreningen i en længere periode, og at foreningen måske derfor bliver mere og mere lukket med årene. Ofte vil en medlemskurve derfor blive klokkeformet, med en svag start, en aktivitetsperiode svarende til en medlemsgenerations interesse i foreningen og efterfulgt af en brat afklingen af foreningsaktiviteten.

Det kan også vise sig, at den samme medlemskare begynder at bruge foreningen til noget andet end oprindelig tilsigtet. Dog vil man ofte kunne se, at en forenings liv kan opdeles i een eller flere generationsbevægelser, at der med andre ord med jævne mellemrum må pustes nyt liv i foreningen, hvis ik-

fentlige: staten, kommunen eller samfundet. Gennem det frivillige og selvbestaltede foreningsliv blev der også sat andre og bredere aktiviteter igang, passende til medlemsgruppens varierende ønsker.

Mens studier i foreninger tit ses at omfatte enkelte organisationer, giver den totale foreningsgennemgang i en enkelt by mulighed for at anskue foreningerne i en større sammenhæng med deres indbyrdes påvirkninger: i samspil og modspil.

Stationsbyens grupperinger må med andre ord forstås ud fra tilblivelsen af foreningsmiljøer, deres medlemsbasis, levetid og virke: ideologisk, ekspressivt og instrumentelt. Foreningen blev den basisenhed, der var afgørende for, hvad der skete i stationsbyen – ikke bare politisk og økonomisk, men også kulturelt og moralsk.

Det var også for en stor del gennem foreningsdannelserne, at det blev synligt, hvilke modsætningsforhold, der var (blev) relevante, men også hvordan politikken virkede, og hvordan magtbaser blev etableret i små magt- og indflydelsesstrukturer. Studiet af foreningerne er derfor en vigtig indgang til forståelsen af stationsbyens samfund.

Stationsbyboerne videreførte med foreningerne arven fra de folkelige bevægelser i Danmark. Foreningsformen blev et redskab,³⁹ der var anvendeligt i stationsbyen i bestemte perioder og til bestemte ting – politisk og socialt. Men med foreningsvirksomheden i stationsbyerne får vi samtidig virkeliggjort ideen om det 'civile samfund' – dvs. et samfund, hvor de basale opgaver blev varetaget af frivillige grupper med minimal indblanding fra det of-

te fentlige: staten, kommunen eller samfundet. Gennem det frivillige og selvbestaltede foreningsliv blev der også sat andre og bredere aktiviteter igang, passende til medlemsgruppens varierende ønsker.

Men når foreningerne således skal opfattes som stationsbyens halvoffentlige basisenhed, må studiet af foreningerne også kunne kaste lys over de strukturelle forandringer, som stationsbyen førte med sig. 'Det foreningsstyrede samfund' var ikke en permanent struktur. Foreningernes virke og funktion ændrede karakter. Foreningernes udvikling kan derfor sige noget om denne overgang fra det foreningsstyrede samfund til det moderne sekulariserede, demokratiske, industrielle og velfærdssamfund. Vi må derfor undersøge, hvordan foreningerne blev til, virkede og forandredes i stationsbyensamfundet.

Kildematerialet

Kildematerialet til denne stationsbyhistorie er fortrinsvis de efterladenskaber, som den offentlige – eller halvoftentlige – virksomhed i Grindsted måtte have afsat sig. Dvs. Sognerådets, Menighedsrådets og Skolekommissionens protokoller udgør sammen med det utroligt righoldige foreningsprotokolmateriale, det har været muligt at opspore, helt centrale kilder.⁴⁰

Men dertil er lokalpressen særlig interessant, fordi den i den behandlede periode af Grindsteds historie var fem-

sporet med fem forskellige lokalt forankrede lokalredaktører. *Grindsted Dagblad* repræsenterede det borgerlige venstre, *Vejle Amts Folkeblad* repræsenterede (i begyndelsen) det gamle land/missionske venstre, *Grindsted Venstreblad* repræsenterede det radikale/grundtvigske synspunkt, *Kolding Avis* repræsenterede et konservativt synspunkt, mens *Kolding Socialdemokrat* i sagens natur var socialdemokratisk.

En oplagt indvending mod anvendelsen af pressen ville være, at man ikke altid kan tage pressen som sandhedsvidne, ikke mindst af den grund at lokalredaktørerne og andre lokale 'meddelere' var en del af stationsbysamfundet og dermed part i sagen. Flere af lokalredaktørerne havde ofte kun redaktionen af lokalspalten som bibe-skæftigelse.

I denne sammenhæng er der dog den beroligende omstændighed, at den femsporede presse nok indbyrdes skulle forstå at rette, kommentere eller for den sags skyld omtolke udlægninger af begivenheder i de andre aviser, som måtte kræve det. Pressens spalter vil således ofte vise sig at være partsindlæg, og den samlede lokalpresse dermed et vidnesbyrd om, at sager kan ses fra flere sider. Grindsteds lokalpresse bliver dermed et 'levn' af Grindsteds 'offentlige samtale'.⁴¹ Og tolket som sådan, siger pressen ikke så lidt om magtforhold, interesser og sammenhænge i stationsbyen – til gavn både for samtidens avislæsere – og eftertiden.